

Prilog Židova hrvatskoj kulturi i znanosti

AA. VV., *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Studia Iudaico-Croatica 3, Židovska općina Zagreb, Zagreb 1998., format 24 x 17 cm, 464 str., ilustr.

Knjigu *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj* primih od prijatelja iz Židovske općine Zagreb. Obradovala me je bogatstvom sadržaja povijesnih i kulturnih djelatnosti Židova kako pripadnika Židovske općine u Zagrebu tako i širom Hrvatske, ali i šire - na Balkanu.

Knjiga je zbornik radova trodnevnog simpozija koji je u prosincu 1996. god. održan u Zagrebu prigodom 190. obljetnice osnutka tamošnje Židovske općine. Uvrštena je u seriju Studia Iudaico-Croatica, i treća je u tom nizu. Ognjen Kraus, koji je napisao uvod u knjigu, ističe kako je cilj serije, dosljedno i ove knjige, unaprijediti suradnju u istraživanju i promicanju kulture i kulturnih veza između Židova i Hrvata i svih zainteresiranih za život, povijest i sudbinu Židova u hrvatskoj sredini. Tako su u knjizi objavljeni radovi mnogobrojnih sudionika simpozija udarili temelj pisanju temeljitije i stručne povijesti Židova u Hrvatskoj i njihov doprinos kulturi i povijesti židovskog naroda općenito.

Prema programu trodnevnog održanog simpozija i knjiga je razdijeljena u četiri dijela:

1. Povijest Židovske općine Zagreb,
2. Židovi i razvoj građanskog društva - pitanje identiteta,

3. Udio Židova u pojedinim područjima kulture,

4. Povijest židovskih općina u Hrvatskoj.

Cijela knjiga je prava antologija o uglednim Židovima i židovskim kulturnim i društvenim udrugama i djelatnostima kako pojedinaca tako i Židovske općine u Zagrebu i diljem Hrvatske. Prva tri dijela tvore jednu cjelinu o povijesti Židova u Zagrebu, o njihovoj kulturi, religioznom i društvenom životu, o identitetu naroda koji stoljećima živi u svijetu, dva stoljeća i u Hrvatskoj, svoj 'galuth' (dijaspora) ali se nisu utopili i nestali u drugim kulturama nego su se predstavljali kao aktivni kreatori i sudionici svih kulturnih i društvenih djelatnosti tamo gdje su dolazili i uzajamno se obogaćivali s narodom s kojim su se udomaćili.

U prvom dijelu jedanaest autora prikazalo je povijest Židovske općine, njezinih pripadnika, njezina kulturnog i povijesnog blaga u Zagrebu. Ivo i Slavko Goldstein prikazali su povijest osnivanja Židovske općine 1806. god. nakon primjene i u Hrvatskoj carskog *Edikta o toleranciji* Josipa II. iz 1781. god. i stečenim svim građanskim pravima 1873. god. Mnogobrojni ugledni Židovi ugradili su sebe i svoje intelektualne sposobnosti u kulturne ustanove Židova u Zagrebu, odnosno u kulturu u Hrvatskoj. Prvi Židov koji se nastanio u Zagrebu bio je Jakov Stiegler a neposredno prije Drugog svjetskog rata židovska zajednica dosegla je 4 do 5% od ukupnog stanovništva grada. Suradnja među njima pridonijela je organiziranju mnogostrukih djelatnosti u gradu. Židovi su se isticali kao ugledni trgovci, bankari, obrtnici,

znanstvenici, napose u arhitekturi, športu, glazbi, umjetnosti i medicini. Bilo je poznato kulturno društvo *Humanitätsverein* na čelu s Jacques Epsteinom (članovi Društva od uglednih osoba bili su i Ljudevit Gaj i ban Josip Jelačić), sportsko društvo *Makabi*. Izgrađena sinagoga u Praškoj ulici dala je gradu značajan arhitektonski ugled. Književna djelatnost zagrebačkih Židova bila je naširoko poznata. Revija *Židovska smotra* od 1906./7. sve do 1941. god. pridonosila je ugledu cijele hrvatske kulture.

U genocidnoj fašističkoj politici Trećega Reicha, primjenjivane i u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, židovska zajednica u Zagrebu bila je pogođena genocidnim istrjebljenjem. Imovina im je temeljito opljačkana i oduzeta različitim zakonskim odredbama. Petar Strčić navodi u svom članku 1.065,339 kg opljačkanog zlata zagrebačkih Židova (str. 49). Stradalo je preko 7000 pripadnika Židovske općine u Zagrebu. Nakon rata preživjeli Židovi su se uspjeli opet organizirati i Židovska općina Zagreb postala je jedna od najuglednijih od Soluna do Beča (članak Mihaela Sobolevskog). Vladimir Bedenko pokušao je objasniti problematično pitanje "domus judeorum" u jednom sudskog spisu iz 1444. god. što ni do danas nije razjašnjeno o kakovoj se vrsti židovske kuće radi, o sinagogi ili stambenoj kući. On smatra da je bilo Židova u Zagrebu u Gornjem gradu već i u to srednjovjekovno vrijeme i da su tu živjeli kao stranci.

Posebno su zanimljiva izlaganja o dobrotvornim i kulturnim društvima. *Humanitätsverein* iz 1846. god. obradila je Mira Kolar Dimitrijević. Društvo se brinulo o mnogim siromasima ali i o odgoju mladeži s brojnim predavanjima te o organiziranju zabavnih večeri za mlade. Pritom su mu pomagali brojni

dobrotvori, Crkva i njezini uglednici. Društvo je ukinuto 1946. god. Posebno je interesantna povijest staračkog doma *Dom Lavoslav Schwarz* koji je isti zakladom utemeljio za stare i nemoćne pripadnike židovske zajednice. Nadbiskup Alojzije Stepinac osobno je spašavao starce iz Doma koncem rata 1945. god. kada ih je smjestio u Brezovicu, a potom 1947. god. dom je preseljen u kuću u Mlinarskoj cesti br. 25. Iznimnu pozornost privlači također članak Augusta Kovačeva, poznavaoa povijesti Sefardske židovske zajednice u Otomanskom Carstvu a napose njihova života i kulturnog djelovanja u Sarajevu. On prati dolazak prognanih Židova iz Španjolske 1492. god. preko Istanbula, Soluna, Makcedonije i Sandžaka u Bosnu i njihovo nastanjivanje u Sarajevu i odatle po cijeloj Bosni. U predavanju *Bosanski Židovi u Zagrebu nakon okupacije Bosne 1878. do 1941.*, prikazan je njihov dolazak u Zagreb napose u vrijeme Austro-Ugarske i još više u vrijeme između dva svjetska rata kada je Zagreb za Židove bio atraktivan za studij na raznim zagrebačkim fakultetima. S austro-ugarskom vlašću u Bosnu su došli i Aškenazi koji su se tek kroz cionistički pokret udruživali sa Sefardima i odlazili u Zagreb gdje su se povezivali sa Židovima u Beču. U Zagrebu ih je potpomagala bečka židovska zajednica pa su, kao i oni u Beču, pokrenuli časopis *Esperansa* (Nada). Među djelatnicima zagrebačke *Esperanse* isticali su se intelektualci porijeklom iz Bosne Benjamin Pinto, Avram Pinto, Jakov Atijas, Samuel Kamhi, Izidor Papo. Između dva rata isticali su se dr. Kalmija Baruh (1898.-1945.), dr. Samuel Roman, Haim Samokovlija. Mnogi su se u borbi za rješavanje položaja vlastite zajednice

uključili u Komunističku partiju i bili čak aktivisti u španjolskom građanskom ratu.

Vlasta Kovač dala je zborniku svoj prilog prikazom židovskih intelektualaca kroz mnoštvo časopisa, kalendara, kulturnih društava koja su kroz povijest Židovske općine u Zagrebu i u Hrvatskoj odigrali važnu ulogu u razvoju misli, umjetnosti i kulture na tlu Hrvatske. Otpočela je prikaz s *Biltenom* Židovske općine Zagreb, kojega je pokrenuo Slavko Goldstein 1941. god. Prikazano je djelovanje mnogih intelektualca Židova kroz novine *Židov* (1917), *Hanoar* (Omladina, od 1926.), glasilo cionističkog pokreta *Jevrejski list* (od 1934.), službeno glasilo židovskih općina Jugoslavije *Jevrejski pregled*, *Jevrejski almanah* itd. Pokrenut je i časopis zagrebačkih Židova na engleskom *Voice* a na ivritu *Kol* ili na hrvatskom *Glas*. Važnu ulogu u svemu imalo je Kulturno društvo *Omanut* (1932.-1941., i ponovno od 1993.). Omladina židovska se organizirala oko *Biltena Omladinskog kluba*, koji mijenja ime u *Motek* i napokon *Šma*. Godine 1993. Kulturno društvo *Miroslav Šalom Freiburger* i Židovska općina Zagreb izdali su na engleskom *Jewish Heritage in Zagreb and Croatia* i zamislili ga kao turistički vodič kroz kulturnu povijest Židova u Hrvatskoj.

Važan je i prikaz Jasminke Domaš *Hrvatski radio - shabat shalom!* koji je nastao u novoj Hrvatskoj državi kao plod demokratskih promjena. Program je započeo u siječnju 1991. god. u okviru religioznog programa Hrvatskog radija. Židovska zajednica je emitirala svoj program pod nazivom *Duhovna misao* a potom se program proširio prikazima vezanim uz blagdane i druge značajne vjerske i kulturne programe. Vrijedno bi bilo kada bi mnoštvo emitiranih priloga

jednog dana bili objavljeni kao posebna knjiga.

U drugom dijelu knjige *Židovi i razvoj građanskog društva - pitanje identiteta* ima osam članaka. Mirjana Gross u povijesnom prikazu *Ravnopravnost bez jednakovrijednosti* daje "prilog pitanju mentaliteta i ideologije hrvatskih cionista na početku XX. stoljeća". Prikaz je to koji pokazuje Židove u Hrvatskoj na raskrižju ideologija Zapada i Istoka, što je posebno jasno iz pisanja u *Židovskoj smotri*, pa prema tome i krizno vrijeme opredjeljenja uvjetovanih na početku 20. stoljeća različitim pogledima na cionistički pokret.

Židovi u gospodarstvu sjeverne Hrvatske od 1873. do 1941. u prikazu Mire Kolar-Dimitrijević jasno ističe utjecaj Židova na razvoj gospodarstva u Hrvatskoj, u trgovini, u bankarstvu, u proizvodnji, obrtu i industriji. U procesu modernizacije građanskog društva u Hrvatskoj između 1873. i 1914. god. udio Židova opisala je Agneza Szabo. Izlaganje je obogaćeno i stručnim tabelama. Posebno je zanimljiv prilog Rudolfa Kleina *Sinagoga na arhitektura na tlu Hrvatske u kontekstu Austro-Ugarske Monarhije*. Za razliku od crkava koje vjerniku predaju sakralnost kroz prostor i umjetnost, dotle sinagoga, ističe Klein, jest "samo neka vrsta prostorne paralele obreda, odnosno života židovske zajednice". Ona ipak "vjerno ocrtava neka odredišta židovskoga bitka". Unutrašnjost sinagoge ima "dva fokusa: *bimu* blizu sredine prostora i *aron hakodeš* na istočnome zidu". "*Bima*, oko koje se vjernici okupljaju predstavlja ideju aktualnog trenutka i mjesta, to je ovdje i sada... a *aron hakodeš* orijetaciju koja je izvan aktualne zajednice - to je Jeruzalem, simbol vječnosti židovstva".

Potom autor stručno interpretira pojedinačne arhitektonske i religiozne pojedivosti na sinagogama u Hrvatskoj: Čakovec, Zagreb, Osijek, Rijeka, Koprivnica, Našice i Slavonski Brod. Time je autor upotpunio sinagogalnu arhitekturu u Hrvatskoj uz već prije opisane sinagoge u Splitu i Dubrovniku.

Dva sljedeća članka: Cvi Loker *Začeci i razvoj cionizma u južnoslavenskim krajevima* i Željka-Josef Lador-Lederer *Tri fragmenta o cionizmu* pridonose osvjetljavanju aktivnog učešća Židova u Hrvatskoj i na tlu bivše Jugoslavije u borbi za židovska prava i vlastitu državu. Ana Lebl člankom *Židovstvo između prozelitizma i asimilacije* objašnjava kako su prozelitizam i asimilacija utjecali na rast ili opadanje broja članova židovskih zajednica. Dunja Šprajc pokušala je u izlaganju *Na putu prema novom židovskom identitetu* odgovoriti na problem identiteta suvremenog židovstva. Smatra da je identitet Židova u suvremenom civiliziranom svijetu, kada se opaža sve veća odsutnost vjerskog i duhovnog sadržaja, moguće očuvati kroz okupljanja židovske zajednice koja bi morala biti "živo, živuće središte", kako je to smatrao i Martin Buber.

U trećem dijelu kroz osam predavanja prikazan je udio Židova u pojedinim područjima kulture u Hrvatskoj. Iz priloženog članka Biserke Beliciza i Saše Jevtovića može se vidjeti kako je ogroman udio Židova bio u medicini na području cijele Hrvatske. Od Dubrovačke Republike, pa Splita, Istre, u Hrvatskoj i Slavoniji, mnogi Židovi su bili veoma poznati liječnici. Prikaz je popraćen tabelama iz kojih se lako čita udio Židova u zdravstvu i razvoju medicine i medicinskih nauka u Zagrebu na Sveučilištu u cijeloj Hrvatskoj. Donesen je i popis liječnika članova Židovske općine

Zagreb iz 1941. god. te Židova liječnika učesnika u NOB-u Drugog svjetskog rata.

Zdenko Šternberg izložio je *Doprinos Židova u prirodoslovno-matematičkim znanostima i tehničkoj kulturi u Hrvatskoj*. Spomenuta su mnoga imena iz znanosti. Istaknuto mjesto zauzima David Schwarz (umro u Beču 1897.), konstruktor prvog zrakoplova. Sarajlija rodom, Josip Goldberg, fizičar i matematičar, djelovao je u Geofizičkom zavodu *Andrija Mohorovičić* u Zagrebu. Napisao je tri srednjoškolska udžbenika: *Kozmografiju* 1937; *Astronomiju* 1946; *Fiziku za više razrede* 1948. Uz njegovo nastojanje osnovan je 1958. *Institut za fiziku atmosfere i kozmičku fiziku*. Autor navodi još brojna imena među kojima se ističu: Vilim Feller, Vladimir Vranić, Zvonimir Richtmann, Ignjat Reich, Đuro Švarc, Ivan Brihta, Mirko Kessler, Viktor Hahn, Dragutin Kolbah, Boris Belin, Egon Najman, Željko Fuchs, Zlatko Binenfeld.

Branko Polić u svom prilogu *Židovi u muzičkoj kulturi Hrvatske* nabraja brojna imena uglednih glazbenika u svim područjima glazbenog djelovanja. Posebno je obrađeno *43 godine uspješnog djelovanje mješovitog pjevačkog zbora Lira iz Zagreba* (Mihael Montiljo). Iz rada *Židovi u novinarstvu u Hrvatskoj* (Živko Gruden) razvidno je da su pripadnici židovskog naroda kroz brojne časopise, revije, novine od svojih početaka do suvremenog doba dali neizmjerljiv doprinos kulturi i informatici te povijesti židovstva i cjelovitoj povijesti u Hrvata. I u športu, piše Željko Šrenger, prije svega kroz športsko društvo *Židovsko gombalačko i sportsko društvo Makabi* a potom kroza sva gradska i hrvatska športska društva mnogi su Židovi bili vrlo aktivni športaši.

Interesantan je članak Melite Švob

Razvoj ženskih općih i židovskih dobrotvornih organizacija. Autorica prikazuje prije svega razvoj ženskih društava u svijetu od prvga koje je u Americi osnovala Rebecca Gratz 1819. god. pa pariškog *International Council of Jewish Women* (ICJW), te se opširno zadržava na dobrotvornim ženskim društvima u Hrvatskoj i Slavoniji. Preuzima i tabelu iz Strossmyerova kalendara iz 1908. god. gdje su nabrojena 54 dobrotvorna društva. Potom donosi prikaz Židovskih ženskih organizacija počev od *Izraelskog gospojinskog društva Jelena Prister* (osnovano u Zagrebu 1887.), pa *Izraelska ferijalna kolonija* (osnovano 1912. u Zagrebu) koja je osnovala razne domove za pomoć djeci, školovanju siromašnih, zbrinjavanju starih itd. Posebno su židovske žene bile aktivne i u prikupljanju sredstava za pomoć cionističkom pokretu i kulturnim programima. Bile su isto tako vrlo aktivne u socijalnim aktivnostima u vrijeme Drugog svjetskog rata.

Četvrti dio knjige (str. 283-464) *Povijest židovskih općina u Hrvatskoj*, moglo bi se reći, jest prilog zborniku koji upotpunjuje cjelovitu sliku o Židovima i židovstvu u Hrvatskoj. Za ovaj dio napisao je uvodnu riječ Božidar Feldbauer i jasno ističe da je simpozij izraz želje da se prikupe materijali za cjelovitu *povijest Židova u Hrvatskoj*. On daje i kratke povijesne orise koje bi morala obuhvatiti židovska povijest u Hrvatskoj. *Zakon o vjerskoj toleranciji i građanskim pravima*, Josipa II. (1783.) omogućio je naseljavanje Židova u gradove a početkom 19. st. i izgradnji brojnih sinagoga. U 14 članaka raznih autora prikazani su brojni dokumenti o populaciji i mnogobrojnim djelatnostima Židova u Hrvatskoj počevši od Dubrovnika, Splita, Rijeke, Čakovca, Varaždina,

Koprivnice, Virovitice, Slavonskog Broda, Našica, Osijeka i Vukovara. O tome svjedoči 38 sinagoga sagrađenih do 1941. diljem Hrvatske i mnogobrojna židovska groblja koja svjedoče višestoljetnu prisutnost Židova na tlu cijele Hrvatske.

U cjelini knjiga je vrijedna zbirka znanstvenih i bibliografskih podataka i nužno potiče na daljnja znanstvena istraživanja kako bi se zaokružila slika o Židovima i njihovom doprinosu hrvatskoj kulturi i znanosti. Šteta je što na kraju redaktori nisu napravili i indeks imena i mjesta kako bi olakšali uvid u dragocjenu bibliografiju velikih i uglednih Židova i mjesta njihova djelovanja. Uz već postojeću literaturu o Židovima na području bivše Jugoslavije, koja se premalo bavila Židovima u Hrvatskoj, mislim da je knjiga zavrijedila više pažnje među znanstvenicima, napose povjesničarima i kulturnim djelatnicima. Iako je već mnogo pisano o djelovanju Židova i sinagogama u Dubrovniku i Splitu (D. Kečkemet, *Židovi u povijesti Splita*, Split 1971. - NB! Tu je navedena brojna literatura o Židovima) kao i onih u Sarajevu, mislim da je zbog potpunijeg i svestranijeg uvida u povezanost i jedinstveno djelovanje Židova na prostorima Bosne i južne Hrvatske s onima u Zagrebu i sjevernoj Hrvatskoj i to trebalo popuniti barem kraćim koreferatima u zborniku. No, unatoč tome, knjiga - zbornik radova *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj* doista je dragocjeni prilog historiografiji Židova i židovstva na tlu republike Hrvatske ali i povijesti židovskog naroda.

Božo Odobašić